

УДК 911.3:338.43(477)

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В УМОВАХ РЕФОРМ

Козаченко Т.І., Нагірна В.П.

Інститут географії НАН України, Київ, Україна

Розглянуто структурні зміни у сільському господарстві України в умовах реформ. Висвітлено організаційно-правові форми господарювання, виявлено особливості використання земельних ресурсів. Дано аналіз структурної трансформації основних галузей сільського господарства.

Ключові слова: структурні зміни, сільське господарство, ринкові перетворення, земельні відносини.

Сільське господарство – одна з найбільш важливих галузей економіки України, розвиток якої має вирішальне значення для гарантування продовольчої безпеки держави, підвищення рівня її експортної орієнтації, раціонального використання земельних ресурсів, розвитку сільської місцевості. Задекларування сільського господарства як одного з пріоритетів розвитку економіки базуються на істотних перевагах України, зумовлених насамперед чинниками географічного змісту – сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами, великими масивами сільськогосподарських угідь, вигідним економіко-географічним розташуванням території щодо ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Внаслідок ринкових перетворень в аграрному секторі економіки залишається низка складних проблем – деформація структури виробництва; низька ефективність сільськогосподарських підприємств; цінові диспропорції на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси; негативні зміни у спеціалізації і територіальній концентрації виробництва; недосконалість механізмів інвестиційного забезпечення сільського господарства, недостатня реалізація експортного потенціалу сільського господарства, занепад сільської місцевості. Тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва засвідчують відсутність ефективного реформування у цій галузі. Наслідком є руйнація основних фондів, погіршення матеріально-технічного постачання, спад обсягів виробництва (рис. 1).

Впродовж 1990 – 2009 рр. валова продукція сільського господарства скоротилася в 1,4 разу. В 2009 р. вона становила лише 70 % рівня 1990 року. Найбільше знизилася обсяги виробництва в Сумській, Луганській, Житомирській, Запорізькій, Чернігівській областях. Продукція рослинництва зменшилася в 1,1 разу (92,5 %), водночас питома вага її збільшилася із 45,6 до 60,3 %. Це свідчить про зниження ефективності використання земельних угідь, недостатню конверсію кормових ресурсів у тваринницьку продукцію, посилення ґрунтовиснажливого напрямку землеробства. У структурі рослинництва частка картоплі, овочів та баштанних культур збільшилася з 11,4 до 24,2 %, зернових – з 14,6 до 19,0 %, технічних культур – з 8,2 до 10,4 %. Слід зазначити, що збільшення питомої ваги технічних культур відбулося в результаті зростання виробництва соняшнику як високоліквідної продукції та ріпаку як сировини для виробництва біопалива. Водночас неприпустимо зменшилося виробництво цукрових буряків – важливої

традиційної галузі сільського господарства України. Найбільші зміни відбулися у виробництві кормових культур – їх частка зменшилася з 6,2 до 1,8 %. Питома вага продукції тваринництва зменшилася з 54,4 до 39,7 % (табл. 1). Це відбулося за рахунок скорочення поголів'я худоби та птиці та виробництва молока і м'яса.

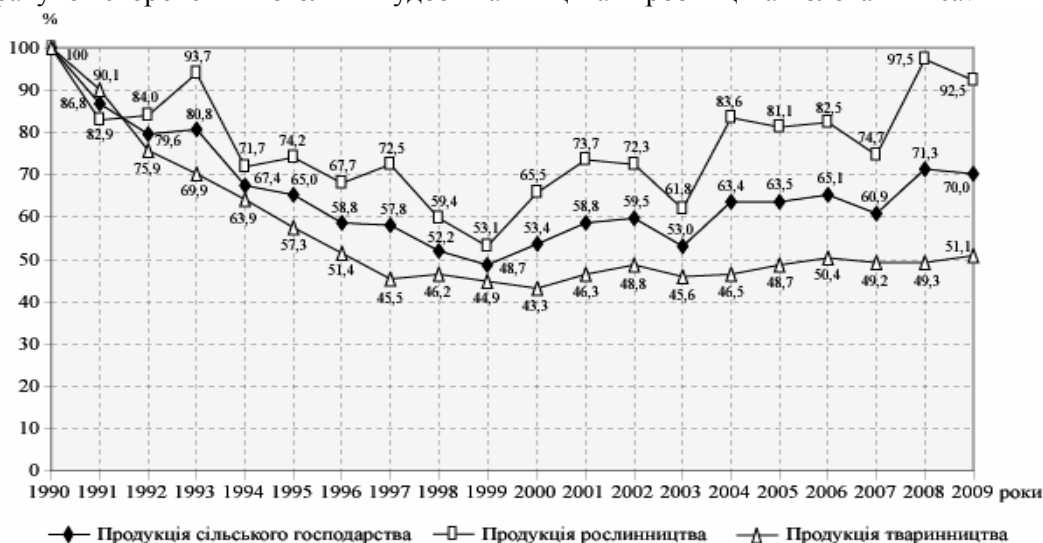


Рис. 1. Індекси продукції сільського господарства (% до 1990 р.) [2].

Таблиця 1.
Динаміка структури продукції сільського господарства, 1990 – 2009 рр. (у порівнянних цінах 2005 р., %) [1].

	1990	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Продукція сільського господарства	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Продукція рослинництва	45.6	52.1	55.9	55.4	53.2	60.1	58.3	57.9	56.0	62.4	60.3
Зернові культури	14.6	14.1	13.0	19.2	10.7	19.5	17.4	15.5	13.8	21.5	19.0
Технічні культури	8.2	8.5	7.2	6.9	8.0	7.1	8.5	10.7	9.6	11.8	10.4
Картопля овочі та баштанні	11.4	17.6	26.7	22.7	26.0	25.8	24.9	25.5	25.1	22.9	24.2
Плодоягідні та виноград	4,3	4,0	4,6	3,6	5,0	4,4	4,6	3,1	4,0	3,6	3,9
Кормові культури	6,2	5,4	3,2	2,8	2,8	2,5	2,4	2,2	2,1	1,9	1,8
Інша продукція та зміна обсягів незавершеного виробництва	0,9	2,4	1,2	0,2	0,8	0,7	0,5	0,9	1,4	0,7	0,8
Продукція тваринництва	54,4	47,9	44,1	44,6	46,8	39,9	41,7	42,1	44,0	37,6	39,7
Худоба та птиця	32,0	25,8	21,7	21,8	21,9	18,4	19,8	20,9	22,8	29,7	21,4
Молоко	17,2	19,0	17,1	17,2	18,6	15,8	15,7	14,0	14,7	12,0	12,1
Яйця	3,3	3,0	3,4	4,0	4,5	4,0	4,3	4,6	4,8	4,4	4,8
Інша продукція	1,8	2,0	1,8	1,6	1,8	1,6	1,9	1,8	1,7	1,5	1,5

Структурна трансформація сільського господарства зумовлена багатьма чинниками, основними з яких є особливості земельного фонду і зокрема структури сільськогосподарських угідь, питання земельної власності і земельних відносин, форми господарювання, банківсько-кредитна система тощо.

За умов обмеженості фінансово-економічних ресурсів, зниження дієвості макроекономічних регуляторів саме наявність земельних ресурсів, їх якісний стан та доволі висока природна родючість ґрунтів є фундаментом розвитку аграрної ланки економіки.

Характерною особливістю структури *земельних ресурсів*, у тому числі сільськогосподарських угідь, і нині залишається висока питома вага орних земель (78,1 %). Під сіножатями та пасовищами зайнято майже 19 % угідь під багаторічними насадженнями – 1,9 %, перелоги займають 1 % [1, 2]. Земельна реформа не сприяла покращенню співвідношення між видами сільськогосподарських угідь. Показники сільськогосподарського освоєння і розораності земель у більшості областей України перевищують допустимі норми. Найбільше розорані сільськогосподарські угіддя в Лісостеповій зоні (85,4 %), найменше – на Поліссі (68,9 %). У Поліській зоні майже третину площ сільськогосподарських угідь займають природні кормові угіддя. Якщо проаналізувати співвідношення інтенсивно використовуваних угідь (рілля та багаторічні насадження) з екстенсивно використовуваними (сіножаті та пасовища) по природних зонах, то воно буде приблизно таким: на Поліссі – 70 : 30, в Лісостепу – 87 : 13, в зоні Степу – 86 : 14, в середньому по Україні – 83 : 17. Утвердження приватної власності на землю підвищило небезпеку зниження родючості ґрунтів, посилення їх деградації. Значно скоротилися обсяги робіт з охорони родючості ґрунтів, збільшився дефіцит балансу гумусу.

Однією з причин економічних проблем в аграрній сфері є структурний фактор, що потребує переоцінки структури землекористування в країні. Важливо також дати оцінку приватно-колективному й індивідуальному використанню земель, відповідно усім формам господарювання, з'ясувавши при цьому ступінь ефективності сільськогосподарського виробництва та причини, що гальмують розвиток аграрної сфери.

При здійсненні реформування земельних відносин в Україні практично сформувалася нова *структура організації сільського господарства* (табл. 2)

Таблиця 2.
Кількість діючих господарюючих суб'єктів¹ у сільському господарстві
(станом на 1 липня)

	2007		2008		2009	
	одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості
Усього	58387	100,0	59059	100,0	57152	100,0
Господарські товариства	7428	12,7	7879	13,3	7819	13,7
Приватні підприємства	4229	7,2	4326	7,3	4333	7,6
Виробничі кооперативи	1262	2,2	1101	1,9	1001	1,7
Фермерські господарства	43475	74,5	43894	74,3	42101	73,7
Державні підприємства	360	0,6	354	0,6	345	0,6
Підприємства інших форм господарювання	1633	2,8	1505	2,6	1553	2,7

1. Зареєстровані юридичні особи за основним видом діяльності

Економічні перетворення зумовили формування багатоукладного сільського господарства. Кількість фермерських господарств збільшилася з 82 у 1990 р. до 41,9 тис на кінець 2009 р. У виробництві сільськогосподарської продукції частка господарств населення в 2009 р. зросла і становила: за виробництвом зерна – 22,1 %, насіння соняшнику – 18,6 %, цукрових буряків – 9,1 %, картоплі – 97,4 %, овочів – 86,6 %, м'яса – 46,1 %, молока – 80,7 %, яєць – 41,8 %, вовни – 79,6 %, меду – 97,6 % [2]. Наведені дані свідчать про істотні зміни у формах власності й організації виробництва сільськогосподарської продукції. Підвищення ролі господарств населення, включаючи фермерські господарства, та їх подальший розвиток можуть розглядатися як економічна база формування середнього класу на селі. Його основне завдання – забезпечити внутрішній ринок продовольством. Кооперативні сільськогосподарські підприємства мають бути зорієнтовані на забезпечення регіональних продовольчих потреб, на виробництво сировини для переробних галузей, формування державних фондів продовольства та ресурсів для зовнішньої торгівлі.

В процесі проведення реформ, зміни системи господарювання в Україні традиційні галузі сільського господарства набули нових рис.

Виробництво зерна було і залишається нині стратегічною галуззю не тільки сільського господарства, а й загалом економіки України. За обсягами валового збору зерна та його виробництва на душу населення Україна знаходиться серед перших шести-семи країн світу. Після періоду спаду виробництва зерна з 2001 р. почалося відродження цієї галузі. Зернові культури відіграють провідну роль у всіх областях України, навіть у Прикарпатських областях вони займають близько 40 % посівних площ. Це пов'язано з тим, що виробництво зерна забезпечується високим ступенем механізації обробітку посівів та збирання врожаю, високим попитом на цю продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках, економічною ефективністю виробництва. Провідні місця у виробництві зернових культур займають (2009 р.) Полтавська, Черкаська, Одеська, Дніпропетровська області. Зернове господарство, крім продовольчого значення, відіграє важливу роль у розвитку тваринництва. На фуражне зерно припадає 40 % валового збору зернових культур. Основні зернофуражні культури – ячмінь, овес, кукурудза, зернобобові.

Структура виробництва технічних культур впродовж 1990 – 2009 рр. істотно змінилася. Відбувся перерозподіл між двома основними технічними культурами – цукровими буряками і соняшником. Якщо у 1990 р. це співвідношення становило 42,8 % до 43,6 %, то у 2009 р. частка цукрових буряків зменшилася до 4,9 %, а соняшнику збільшилася до 66,2 % у загальній посівній площі технічних культур. Значно зросли посівні площі ріпаку (16,2 %) та сої (9,8 %). **Виробництво цукрових буряків** – традиційної галузі сільського господарства України постійно зменшується, скорочуються посіви цієї культури (у Вінницькій області – в 4,1 разу, в Черкаській – 6,8 разу, Чернівецькій – 27,8 разу тощо) [2]. Причиною цього є зниження економічної ефективності виробництва через нерівні конкурентні умови порівняно з іншими країнами-експортерами цієї продукції, зменшення кількості цукрових заводів, безсистемний перехід до нерегульованого ринку. Подолання

занепаду галузі, підвищення рівня конкурентоспроможності цукробурякового виробництва має стати загальнодержавною проблемою.

Виробництво соняшнику як важливої технічної культури експортної орієнтації зросло за рахунок істотного збільшення посівних площ (у 2 – 3 рази) та збільшення врожайності. Зростання виробництва соняшнику та соняшникової олії як високоліквідної продукції є перспективним напрямом розвитку сільського господарства, підвищення його прибутковості. Однак надмірне збільшення концентрації посівів соняшнику згубно впливає на агротехнічний потенціал землі і має обмежуватися з урахування екологічного чинника.

Виробництво ріпаку останнім часом набуло значного розвитку з метою отримання біопалива. Під цією культурою зайнято зараз 16,2 % посівів. Більша частина вирощеного врожаю експортується до Німеччини та Австрії. Ріпак є високоефективною, однак ґрунтовиснажливою культурою. Розвиток цієї галузі може істотно вплинути на перепрофілювання аграрної сфери у бік збільшення виробництва біопалива і значного зменшення виробництва харчових продуктів [3].

Виробництво картоплі розміщене в усіх областях України з найбільшим зосередженням у Вінницькій, Чернігівській, Львівській, Київській та Хмельницькій областях. Нині втратили свої позиції поліські райони, спеціалізовані на виробництві картоплі, хоча урожайність тут значно вища, ніж в інших природно-кліматичних зонах. Розвиток галузі орієнтується на внутрішній споживчий попит. Характерним для виробництва картоплі є низька її товарність, зосередження у приватних господарствах населення, недостатнє забезпечення технічними засобами, переважання ручної праці. Перспективи розвитку картоплярства пов'язуються передусім із створенням спеціалізованого виробництва, запровадженням високоякісних нових сортів, розробленням режиму зберігання картоплі.

Виробництво овочевої продукції впродовж 1990 – 2009 рр. зросло в 1,3 разу, хоча посівна площа дещо зменшилася. В господарствах населення зосереджено 86,6 % виробництва овочів, як трудомісткої продукції. Одним із головних принципів розміщення галузі за умов ринку є максимальне наближення до споживача, однак нині виробництво овочів зосереджене у районах з найбільш сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами для їх виробництва, а також навколо великих міст і промислових центрів (Херсонська, Дніпропетровська, Харківська, Одеська, Київська області). Основними напрямками підвищення ефективності овочівництва в Україні є збільшення концентрації його виробництва, відновлення спеціалізованих овочеконсервних комплексів з розвинутою інфраструктурою, розбудова переробних підприємств на новій технологічній основі, істотне поліпшення асортименту продукції.

Виробництво продукції тваринництва, традиційної галузі сільського господарства, продовжує скорочуватися. У 2009 р. порівняно з 1990 р. абсолютні обсяги виробництва цієї продукції становили 51,0 %, а середньодушові – 58 %. Значно скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, знизилася її продуктивність. Обсяги виробництва м'яса зменшилися в 2,1 разу, молока – у 2 рази, вовни – у 8,7 разу. Лише виробництво яєць з незначним перевищенням досягло рівня 1990 року [1, 2]. Це призвело до дефіциту м'яса, молока, стрімкого поширення його замінників

та імпорту. Спостерігається значне зниження територіальної концентрації виробництва. Нині переважає дрібнотоварне виробництво в господарствах населення (65,5 % валової продукції), що унеможливило застосування у цій галузі сучасної техніки і обладнання, досягнень селекції. Переважна більшість тваринницьких комплексів зруйнована, що значно підірвало основи соціально-економічного розвитку і зайнятості населення у багатьох селах. У галузі тваринництва майже відсутній бізнес, спостерігається великий диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію. На вітчизняному споживчому ринку збільшилася частка імпортованого м'яса та м'ясних виробів, часто низькосортних. Останніми роками спостерігається помітна зміна структури споживання м'яса – збільшується споживання м'яса птиці, зменшується яловичини і свинини. Особливо великі зміни сталися у виробництві молока. У 2009 р. воно становило у всіх категоріях господарств 47,3 % від рівня 1990 р. Найбільше скорочення відбулося у господарствах громадського сектору, зокрема в тих областях, де були розвинені потужні тваринницькі комплекси – Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Херсонська області, АР Крим. У господарствах населення поголів'я корів дещо зменшилося, водночас виробництво молока збільшилося на 62,8 %. Однак це не компенсувало загального скорочення поголів'я і зменшення виробництва молока в Україні з 24,5 до 11,5 млн. т [1, 2].

Втратили позиції спеціалізовані райони з виробництва молока в регіонах Поділля, Полісся, Прикарпаття, а також навколо великих міст і промислових центрів. Значно сповільнився розвиток м'ясного скотарства в цих регіонах, зокрема в Івано-Франківській області та на Поділлі. Скоротилося виробництво яєць та м'яса птиці у районах розвинутого зернового господарства на півдні та південному сході України, а також у приміських зонах, за винятком Київської області [3].

Структурні зміни в сільському господарстві України в умовах реформ свідчать, що вони не завжди мають позитивний вплив на розвиток галузі, підвищення економічної ефективності виробництва. Вони часто супроводжуються зниженням родючості земель, скороченням зайнятості населення, погіршенням соціально-економічного розвитку сільської місцевості. Подальший розвиток сільського господарства, підвищення його конкурентоспроможності має бути спрямований на забезпечення умов для розвитку ефективного підприємництва, нарощування обсягів інвестицій в аграрний сектор, створення сприятливих умов для розвитку сільської місцевості з метою покращення демографічної ситуації і збільшення припливу трудових ресурсів у цю галузь.

Список літератури

1. Статистичний щорічник України за 2009 рік. – К.: Інформаційно-аналітичне агентство. – 2010. – 560 с.
2. Сільське господарство України за 2009 рік. Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики. – 2010. – 375 с.
3. Територіальна структура господарства і розселення населення в Україні [За ред. В.П.Нагірної]. – К.:Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. – 2010. – 280 с.

Козаченко Т.І. Структурные изменения в сельском хозяйстве Украины в условиях реформ / Т.І. Козаченко, В.П. Нагірна // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия: География. – 2011. – Т. 24 (63). – №2, ч. 2 – С. 14-20.

Рассмотрены структурные изменения в сельском хозяйстве Украины в условиях реформ. Изложены организационно-правовые формы хозяйствования, выявлены особенности использования земельных ресурсов. Дано анализ структурной трансформации основных отраслей сельского хозяйства.

Ключевые слова: структурные изменения, сельское хозяйство, рыночные преобразования, земельные отношения.

Kozachenko T. The structural changes in agriculture of Ukraine under conditions of reforms / T. Kozachenko, V. Nahirna // Scientific Notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. – Series: Geography. – 2011. – Vol. 24 (63). – № 2, p. 2 – P. 14-20.

The structural changes in agriculture of Ukraine under conditions of reforms are considered. Organizational and legal forms of management are described, features of land resources using are found. The structural transformation of the main branches of agriculture are analyzed.

Keywords: structural changes, agriculture, market-style reforms, land relations.

Поступила в редакцию 08.04.2011 г.